Mühazirə: 04
Atropatena və Albaniya dövlətləri.
Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması və inkişafı.
Alban feodal dövləti.

Plan:

1. Atropatena dövlətinin yaranması, Atropatena dövlətinin xarici siyasəti və qonşu dövlətlərlə münasibəti.
2. QədimAtropatena dövləti Sasanilərin hakimiyyəti dövründə. Atropatenanın təsərrüfatı və mədəniyyəti.
3. Antik Albaniya dövlətinin yaranması, qonşu dövlətlərlə münasibətləri, Romalılara qarşı mübarizə.
4. Azərbaycanda feodalizmin yaranması və inkişafı.Təsərrüfat və mədəniyyət
5. Sasanilərin Azərbaycanı işğal etməsi və ona qarşı mübarizə.
6. Azərbaycan xalqının təşəkkül prosesi. Albaniyada xristianlıq.

İstifadə olunacaq ədəbiyyat:

1. Qəniyev H.Q. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək) Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2019, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı,Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006
2.Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – e. VII əsrləri). Bakı, 1992.
3.Kalankaytuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, 2006.
4.Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993.
5.Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2010.
6.Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006.
7.Алиева Ф. Культура АнтичногоАзербайджана- Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку, 2007.

Atropatena qədim dövrdə. Atropatena e.ə. IV əsrin son rübündə Cənubi Azərbaycan, İran Kürdüstanı və Şimali Azərbaycanın müəyyən hissəsində meydana gəlmiş çarlığın yunanca adıdır. Atropatena zəngin və qüdrətli bir dövlət olmuşdur. Atropatena yüksək mədəniyyəti, inkişaf etmiş əkinçilik və maldarlıq, sənətkarlıq və ticarəti, iri şəhərləri olan zəngin ölkə idi. E.ə IV əsrin 50-ci illərin əvvəllərində Əhəmənilərin İran dövləti tənəzzülə doğru gedirdi.

E.ə. 334-cü ilin yazında Makedoniyalı İskəndər Kiçik Asiyaya soxuldu. E.ə.

334-cü ilin mayında Qranik çayı sahilində birinci döyüş olur. İskəndərin İran ordusu ilə ikinci döyüşü e.ə. 333-cü ildə İss şəhəri yaxınlığında oldu. Farslar məğlub olurlar və III Dara döyüş meydanından qaçdı. Kiçik Asiya İskəndərin hakimiyyəti altına keçdi. 3-cü vuruşma e.ə. 331- ci il oktyabrın 1-də Qavqamel kəndi yaxınlığında baş verdi. III Daranın ordusu darmadağın edildi. Ancaq III Dara məğlub olmaq istəmirdi. O, Midiyaya qaçdı və orada ordu toplamağa başladı. Midiyanın satratı Atropat idi və o, Qavqamel döyüşündə iştirak etmişdi. İskəndər Atropatı satraplıqdan azad edir (III Daranı müdafiə etdiyinə görə) və Midiyaya yeni satrap təyin edir. Ancaq tezliklə vəziyyət dəyişir. Aydın olur ki, Atropatın müttəfiqləri olan kadusilər və skiflər III Daranı müdafiə etmirlər. Belə şəraitdə Atropat da III Daranı müdafiə etmir. Buna görə də III Dara Həmədana qaçır və orada ölür. Atropat da öz siyasətini dəyişir və İskəndərin tərəfinə keçir. Buna görə də o, e.ə. 328-ci ildə öz əvvəlki (Midiya satrapı) vəzifəsinə bərpa edilir.

III Daranın ölümündən sonra İskəndər Asiyanın çarı olur. Əhəmənilər imperiyası süquta uğrayır. Əhəmənilər imperiyası Zaqafqaziya xalqlarının həyatında mühüm rol oynadı. Atropatın adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə e.ə. 331-ci ildə baş verən Qavqamel döyüşündə çəkilir. O, bu döyüşdə atlı kəşfiyyat dəstəsinə rəhbərlik etmişdir. Əhəmənilər imperiyasının zəiflədiyi dövrdə Atropat Bütün Cənubi Azərbaycan ərazisinin, həmçinin Şimali Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsini özünə tabə etmişdi. İskəndər başqa torpaqları işğal etməklə məşğul olan zaman Atropat öz hakimiyyətini möhkəmləndirir. Ümumiyyətlə, İskəndər Atropatın idarə etdiyi əraziyə daxil olmamışdır. Atropat makedoniyalılarla qohum olur. O öz qızını İskəndərin yaxın sərkərdələrdən birinə Perdikaya verir. Ümumiyyətlə İskəndər yerli İran aristokratiyası ilə qohumluğa əhəmiyyət verirdi. İskəndər özü 2 İran şahzadə qızına evlənmiş,

onun ənənəsini özünün 80 dostu davam etdirmişdi. Həmçinin Suz təntənələrində 10 min döyüşçü Asiyalı qadınlarla evlənmişdi. E.ə. 324-cü il yayın sonunda Midiyada vəziyyət kəskinləşir. Bariaks adlı bir nəfər özünü İran və Midiyanın çarı elan edərək Makedoniya işğalçılarına qarşı mübarizəyə qalxır. Atropat öz qüvvəsi ilə üsyanı yatırır və Bariaksı tutaraq makedoniyalılara verir və onlar da onu edam edirlər. Bundan sonra Atropatın makedoniyalılarla münasibəti daha da yaxşılaşır. E.ə. 323-cü ilin iyununda İskəndər ölür. İskəndərdən sonra onun varisi Atropatın yeznəsi Perdika olur. E.ə. 321-ci ildə Perdikanın ölümündən sonra satraplıqlar ikinci dəfə bölüşdürülür. Atropatın satraplığı bu bölgüyə daxil olmur. Görünür bu dövrdən kiçik Midiya müstəqil dövlət olur.

Kiçik Midiya Şərqdə makedoniya əsarətindən azad olan ilk müstəqil dövlət oldu. Strabon özünün "Coğrafiya" əsərində yazırdı – Midiya 2 hissəyə bölünür bir hissə Böyük Midiya adlanır. İkinci Atropat Midiyasıdır. O, bu ölkənin Böyük Midiya kimi makedoniyalılara tabe olmasına imkan vermədi. Strabonun məlumatına görə Atropatena 10 min süvari və 40 min piyada qoşun çıxara bilərdi. Manna dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanda ilk müstəqil dövlət meydana gəldi. Bu dövlətin yaranmasının bir neçə şərtləri var idi. Ən mühüm şərtlərdən biri dövlətin meydana gəldiyi regionun yüksək iqtisadi – sosial, mədəni və siyasi inkişaf yüksəlişinə malik olması idi. İkinci mühüm cəhət o dövrün siyasi şəraiti idi. İskəndərin ölümündən sonra onun sərkərdələrinin başının hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qarışması yeni dövlətin yaranmasına şərait yaratdı. Həmçinin burada Atropatın şəxsi keyfiyyətləri və onun qohumluq əlaqələri mühüm rol oynadı. İskəndərin oğlu İskəndər həddi-buluğa çatandan sonra taxta sahib olmalı idi. Əslində dövlətə qoşun başçısı xəzinədar Perdikka başçılıq edirdi. E.ə. IV əsrin sonunda selevkilər dövlətinin yaranmasının əsası qoyuldu. Selevk (e.ə. 305-280) və onun oğlu Antioxun (e.ə.280-261) səylərinə baxmayaraq e.ə. III əsrin ortalarına yaxın selevkilər dövləti tənəzzül qarşısında idi. Baktriya, Soqdiana və Parfiya ondan ayrılır. Tezliklə Parfiya müstəqil dövlətə çevrilir. Atropatena dövlətinin adına bizim e.ə. III əsrin 20-ci illərində rast gəlirik. Polibinin verdiyi məlumata görə Artabazanın çarlığı xəzər dənizindən Rion çayının yuxarılarına kimi davam edirdi və Ermənistan və İberiya və onun tərkibinə daxil idi. Selevki çarı III Antioxun dövründə (e.ə..223-187) Selevkilər Atropatena dövlətinin daxili işlərinə qarışmağa cəhd edir. III Antioxun Artabazanla müharibəsi sülh yolu ilə başa çatır. Atropatena bir müddət Selevkilərin ali hakimiyyətini tanımağa məcbur olur. Er.əv.III əsrin sonu Selevkilər dövlətinin qüdrətli dövrü idi. Ancaq e.ə. 190-cı ildə III Antiox romalılarla müharibədə məğlub olandan sonra selevkilər dövlətinin tənəzzülü dövrü başlayır. Artıq e.ə. II əsrin 60-cı illərində Atropatena tam müstəqil dövlət olur. Selevkilərin tərkibinə daxil olan bir sıra ərazilər ondan ayrılır və müstəqil dövlətə çevrilir. E.ə. II əsrin 50-ci illərində parfiyalılar həlledici siyasi qüvvəyə çevrilir. Təqribən er.əv.148-147-ci ildə Parfiya çarı I Mitridat Midiyanı tutur. Selevkilərin İranda hakimiyyətinə son qoyulur. E.ə. 130-cu ildə Selevkilərin öz hakimiyyətlərini bərpa etmək cəhdləri məğlubiyyətə uğrayır.

E.ə. II əsrin sonu I əsrin əvvəllərində Parfiya dövləti ən qüdrətli dövlətə çevrilir. Parfiya dövlətinin Atropatenaya da təsiri güclənir. Ancaq Parfiyanın Atropatenanı işğal etməsi barədə fakt yoxdur. E.ə. I əsrdə Atropatena Roma işğalçılarına qarşı müharibədə iştirak etmişdir. E.ə. I əsrin ortalarında dünya xəritəsi Parfiya və Roma arasında bölünmüşdür. E.ə. 53-cü ildə Parfiya Romalıları ciddi məğlubiyyətə uğradır. Bu döyüşdə Atropatena Parfiyalıların müttəfiqi olmuşdur. E. ə. 36-cı ildə Roma dövlətinin başçısı Antoninin də Atropatena və Parfiyaya qarşı yürüşü məğlubiyyətlə başa çatır. Ancaq tezliklə Atropatena ilə Parfiya arasında narazılıq başlayır. Atropatenanın köməyinə arxalanan Antoni e.ə. 34-cü ildə Erməni dövlətinə hücum edərək onu özünə tabe edir. Ancaq onun Parfiyaya qarşı hücumu təxirə salınır. Belə ki, Antoni ilə 2-ci triumviratın üzvü Oktavian arasında başlanan hakimiyyət uğrunda mübarizə buna mane olur. Romalılar tərəfə keçmiş Atropatena tezliklə Roma qoşunlarının ölkədən çıxıb getməsi ilə əlaqədar olaraq Parfiya tərəfindən tutulur. Ancaq bu uzun çəkmir. Eramızın təqribən 20-ci ilində Atropatilər sülaləsinin Atropatenada hakimiyyətinə son qoyulur. Atropatenada hakimiyyəti Parfiyalıların kiçik qolu olan Arşakilərin əlinə keçir. Atropatenanın tarixində Roma təmayülünə son qoyulur və beləliklə Atropatena yenidən Parfiyanın təsiri altına keçir.

Albaniya dövləti antik dövrdə. E.ə. IV əsrin sonu—III əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimalı və indiki Dağıstanın cənub bölgələrində daha bir qədim Azərbaycan dövləti Albaniya dövləti təşəkkül tapmışdı. Albaniya şimalda Sarmatiya qərbdə İberiya, cənub-qərbdə Ərməniyyə, cənubda isə Atrapotena ilə həmsərhəd idi. Şərqdə onun hüdudları Xəzər dənizinə söykənirdi. İndiki coğrafi şərait baxımından qədim Albaniya Azərbaycan Respublikasının, Ermənistan və Gürcüstan respublikasının isə bir hissəsini,

Dərbəndi və Cənubi Dağıstanı əhatə edirdi. Bu dövlətin paytaxtı əvvəl Qəbələ, sonra isə Bərdə şəhəri oldu. Herodot, Pompey, Ptolomey, Strabon, Troq, Yuli Solin, Arrian və b. Albaniya əhalisinin etnik cəhətdən rəngarəng olduğunu qeyd etmişlər. "26 dildə danışan əhaliyə" malik Albaniyada alban, sakasen, mük, uti, qarqar, sövde, kaspi, qel, leh, mard, silv, sodi, lupen, və s. tayfalar məskunlaşmışdılar. Hazırda antik Albaniya əhalisinin etnik və dil mənsubiyyəti ətrafındakı elmi araşdırmalar onu göstərir ki, bu ölkənin qədim əhalisi etnik və dil baxımından müxtəlif olsa da, onların içərisində türk dillərində danışanlar aparıcı rol oynamışlar. Onlarla yanaşı Albaniyada həm Qafqaz, həm də İran mənşəli dillərdə danışan tayfalar da yaşamışlar. Bəzi alban adının hələlik izahsız qaldığını iddia etsələr də Azərbaycan türkmən, qazax və b. türk dillərində "alban". "alpan" adlarının qalması həmin adın türk mənşəli olduğunu göstərir. Kökləri qədim türk dilindəki alp-alb sözünə söykənən Albaniya "igidlər, cəsurlar, ərənlər ölkəsi" mənasını verir. Albaniyanın mərkəzi, xüsusən də Aran rayonları əsasən türk etnoslarının, Dağıstana yaxın rayonları isə Qafqaz-İberdilli tayfaların məskəni olmuşdur. Çoxdillilik əsasən sonuncu bölgəyə xas xüsusiyyət idi. Albaniya ərazisində ilkin tayfa ittifaqları hələ e.ə. II miniliyin sonu-I miniliyin başlanığıcında meydana çıxmışdır. E.ə. VI-IV əsrlərdə Əhəmənilər təsir dairəsinə düşmüş Albaniyada artıq e.ə. IV əsrin sonlarından etibarən dövlətin bəzi əlamətləri açıqca seçilirdi. Məsələn, məlumdur ki, cəsur alban, kaspi və sakasenlərdən ibarət qoşunlar Qavqamela döyüşündə III Daranın ətrafındakı mövqelərin bu hissələrə etibar olunması onların yüksək hərbi keyfiyyətlərindən xəbər verirdi.

Bəzi antik müəlliflər Albaniya adını İskəndərin işğal etdiyi ölkələr sırasında çəksələr də, bu Makedoniya hökmdarının vəfatından sonra Albaniya artıq müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. Görünür ki, ayrı-ayrı xırda vilayət başçılarının mərkəzi hakimyyətə tabe olunması prosesi hələ Əhəmənilər dövründə başlamış və İskəndərin dövründə başa çatmışdır. Albaniya artıq e.ə. I əsrdə Şərqi Anadoluda, Van gölü hövzəsində müvcud olan Ərməniyə adlı kiçik dövlətin hücumlarına məruz qalmışdır. Balkanlardan köçüb gəlmiş ermənilər öz torpaqlarını Atropatena, İberiya və Albaniya ərazilərilə təcavüzkarlıq yolu ilə genişləndirməyə cəhd edirdilər. Göyçə gölünün hövzəsindəki Albaniya çarlıqları, Kaspiana, indiki Naxçıvan bölgələri və b. torpaqlarımız tez-tez erməni istilalarına məruz qalırdı.

I Artaşes (e.ə. 189-160) və II Tiqran (e.ə. 95-55) kimi erməni çarlarının qısa müddətli işğallarına əsaslanan bir sıra orta əsrlər və çağdaş erməni müəllifləri dünya tarixşünaslığına "Dənizlərdən dənizlərə uzanan böyük Ermənistan" əfsanəsini yerləşdirməyə, qonşu xalqların, ilk növbədə Azərbaycan türklərinin əzəl torpaqlarını erməni çarlıqları elan etməyə başlamışdılar. Onların bəziləri Qafqaz Albaniyasını Kürün ancaq sol sahilində yerləşdirir, Sağsahil Albaniyasını isə Armeniya "Şərq torpaqları", Armeniya "Ağvan qismi" adlandırırlar. Lakin istər antik yazılı tarixi qaynaqlar, istərsə də linqvistik, etnoqrafik, toponomik və s. materiallar sübut edir ki, tarixi Qafqaz Albaniyası Kürün hər iki sahilini, indiki Azərbaycan Respublikasını, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstan respublikalarının bir hissəsini əhatə etmişdir. Romalılar Albaniyanı işğal etmək niyyətindən əl çəkmirdilər. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, II Pont hökmdarı VI Mitridat Yevpator və onun müttəfiqi II Tiqranın Roma imperiyasının Kiçik Asiya mülklərinə həmlələri onların özü üçün acı nəticələrə gətirib çıxarırdı. VI Mitridatı darmadağın edən, II Tiqranı əzən Lusi Lisini Lukullun bəzi qətiyyəsiz addımlarından sonra Roma senatı onun yerinə Qney Pompeyi şərq əyalətlərinin canişini təyin etdi. E.ə 66-cı ildı Pompeyin başçılığı ilə II Tiqranı yenidən diz çökdürən romalılar elə həmin il VI Mitridatı izləyərək Cənubi Qafqaza yeridirlər. İlk Alban hökmdarı Oroys Kür sahilində 40 minlik ordu ilə romalılara hücum etdi. Oroys hücum üçün yaxşı vaxt seçsə də qəfil hücüm alınmadı. Vaxtında hücumdan xəbər tutmuş Pompey döyüşü uddu və Oroysu müqavilə bağlamağa vadar etdi. Pompey bundan sonra İberiyaya üz tutsa da albanlar ona rahatlıq vermir, romalılar tələfata məruz qoyur, qiyamlar qaldırırdılar. Qəzəblənmiş Pompey geriyə qayıdaraq Kürü keçdi və e.ə. 65-ci ilin əvvəllərində Alazan sahilində Oroysun qardaşı Kozisin başçılıq etdiyi 72 min nəfərlik alban qoşunu ilə üz-üzə gəldi. Roma sərkərdəsi hərbi hiylə işlədərək albanları tələyə saldı. Qanlı döyüşün gedişində Kozis qılıncı ilə özünə yol açaraq Pompeyin dayandığı düşərgəyə soxulub zaman Roma sərkərdəsini nizə ilə vurdu. Pompey isə nizə zərbəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı.

Alban qadınlarının da iştirak etdikləri bu döyüş də romalıların qələbəsi ilə bitdi. Dağlara çəkilən Oroys yenidən Pompeylə sülh bağlamalı oldu. Lakin albanların sonrakı müqaviməti Pompeyə Xəzər sahillərinə çıxmağa imkan vermədi. Roma sərkərdəsi Antoninin məşhur (e.ə. 36-cı il) ekspediyası zamanı Ərməniyyəni tutmuş romalılar sərkərdə Kanidi Krassın başçılığı ilə Albaniyaya da soxulmuşdular. Onlar albanlara qalib gəlmiş və alban hökmdarı Zoberi özlərinə tabe olmağa məcbur etmişdilər. Eramızın I-II

əsrlərində Albaniyanın tarixi haqqında məlumatlarımız azdır. Roma, Parfiya və b. qonşunların tez-tezAlbaniyaya yürüşlərinə baxmayaraq, albanlar öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilirdilər. Eramızın 80-90-cı illərində romalılar Xəzər sahillərinədək gəlib çıxsalar da burada möhkəmlənə bilməmişlər. Məşhur Roma imperatoru Trayanın (96-117) şərq yürüşü zamanı ərazisinin toxunulmazlığını qoruyub saxlamış albanlarla imperator Adrian (117-138) da dostluq əlaqələri saxlamışdır. Bəzi məlumatlara görə, 20-ci illərdən Albaniyada taxta Arşakilərin nümayəndələri çıxmışdılar. Alban Arşakiləri də ölkənin müstəqiliyyini qoruyub saxlamağa nail olmuşdular.

İqtisadi həyat. Albaniyada və Atropatenada quldarlıq klassik quldarlıq səviyyəsinə qalxmamış, qul əməyindən əsasən məbəd təsərrüfatında və ev işlərində istifadə olunmuşdur. Antik müəlliflər Albaniyada ölkənin qərbindəki “müqəddəs vilayətin” məbəd qullarının əməyindən istifadə edilməsi barədə məlumat verirlər. Quldarlıq quruluşu dövründə də Azərbaycan əhalisinin başlıça məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq idi. Strabon yazırdı ki, Alban düzənliyi “ Babilistan və Misirdəkindən daha yaxşı suvarılır”. A.Marselli isə Atropatenada əkinçiliyin geniş inkişaf etməsi barəsində ətraflı məlumat verir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış xış, kirkirə, sürtgəc, vəl və s. kənd təssərüfatı alətlərinin qalıqları əkinçiliyi ən gəlirli sahələrdən birinə çevirmişdir. Sıx suvarma şəbəksinə malik olan Albaniyada bəzi torpaqlar ildə 2-3 dəfə məhsul verirdi. Əkinçilikdə başlıca sahələr taxılçılıq və bağçılıq idi. Alban əhalisinin məşğuliyyətində balıqçılıq da geniş yer tuturdu. Əlverişli və geniş yem ehtiyatlarına malik olan otlaqların mövcudluğu birsıra maldarlıq sahəsinin inkişafı üçün gözəl şərait yaradırdı. Azərbaycanın qədim sakinləri qoyun, keçi, at, dəvə və s. saxlayırdılar.

Sənətkarlıq və ticarət. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, Albaniyada metalişləmə, zərgərlik, dulusçuluq, toxuculuq, əmək alətlərinin hazırlanması və s. bu kimi sənətkarlıq sahləri inkişaf edirdi. Strateji cəhətdən çox mühüm müvqedə yerləşən qədim Azərbaycan dövlətləri həm də ticarət mərkəzləri, tranzit krvan ticarət yollarının kəsişdiyi və keçdiyi məntəqələr rolunu oynamışdılar. Burada həm ölkələri əlaqələndirən yerli və beynəlxalq karvan ticarəti yolları keçirdi.

Qazaka, Kabalaka, Vera, Aynian, Anariak və b. Azərbaycan şəhərləri antik dünyanın Yunan , Makedoniya, Roma, Parfiya və digər dövlətləri ilə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Ölkəmizin ərazisindən tapılmış xarici sikkələr, digər əşyalar deyilənləri təsdiq edir.

Dini görüşlər. Antik dövrdə Azərbaycan əhalisi içərisində müxtəlif dini təsəvvürlər mövcud olmuşlar. Ulu babalarımızın dini görüşləri içərisində totemizm və fetişizm, ölkənin cənubunda isə atəşpərəstlik kimi dini politeist dinləri geniş yayılmışdır.

Təxminən e.ə. VI əsrin sonundan etibarən atəşpərəstlik əsasında formalaşan zərdüştlik dini, onun müqəddəs kitabı “Avesta” nın Yasna, Yaşt, Videvdat hissələrində öz əksini tapmış dini müddəalar Atropatena əhalisinin mənəvi-dini həyatında mühüm rol oynamışdır. Orta Asiya, İran, Əfqanıstan və Cənubi Azərbaycanda yayılmış bu dinin banisi Zərdüşt rəvayətə görə e.ə. VII əsrdə yaşamışdır. Onun vətəninin İran, Azərbaycan və ya Orta Asiya olması ətrafında mübahisələrdə hələlik heç bir mülahizə üstünlük qazanmamışdır. Zərdüştlik dini təlimi dünyanın iki qüvvəsinin---xeyir və şərin, bu qüvvələri təmsil edən Ahuraməzda və Əhrimənin mübarizəsi kimi qələmə verir. Atropatena ilə yanaşı “avesta” təliminin Quzey Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrində də yayıldığı güman edilir. Lakin Quzey Azərbaycan, Albaniya əhalisi içərisində səma cisimlərinə, “Helios, Zevs, xüsusən də Selenaya” sitayiş daha geniş yayılmışdı. Bir sıra müəlliflər bu halı ilk növbədə yunan panteonunun geniş yayilması ilə izah etməyə çalışsalar da, unutmaq olmaz ki, qədim türk etnosları içərisində Göy tanrıçılığa etiqad əsas rol oynamış, səma cisimlərinə, Günəşə, Aya, bütövlükdə səmaya sitayiş geniş yayılmışdır. Azərbaycanda habelə məhsuldarlıq, Ay ilahəsi kimi sayılan Anahit ilahəsinin kultu da möhkəm mövqelərə malik idi. İstər zərdüştlik kahinlər-maqlar, istərsə də alban məbədlərinin başçıları, xüsusən də Ay ilahəsi məbədinin baş kahini ölkənin ictimai-siyasi həyatında güclü nüfuza malik idi. Azərbaycan qədim dövlətlərdən etibarən əkinçiliklə məşğul olan bir xalq olmuşdur. Azərbaycanda zərdüşt dininin geniş sürətdə yayılması və onun ehkamlarında əkinçilik və maldarlığın inkişaf səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Azərbaycanın əlverişli təbiicoğrafi şəraiti burada əkinçiliyin inkişafı üçün gözəl şərait yaradırdı.Qədimdə Azərbaycanın şimal hissəsi antik mənbələrdə Albaniya, Ərəblərdə Alran, xalq arasında Aran, cənubi isə Atropateniya adlanırdı. Mənbələrdə Misir və yaxud Assuriyada olmuş quldarlıq sisteminə Atrapotenada təsadüf edilmir. **Bu ərazidə olmuş quldarlıq sistemi haqqında mənbələrdə qul termini əvəzinə “bəndək” və “ənməhrik” sözləri işlədilmişdir.** Sasanilər dövründə dövlət özünə qüvvətli ictimai dayaq yaratmaq məqsədilə dövlət idarələrində, orduda xidmət edən şəxslərə və habelə ruhanilərə ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə torpaq ayırırdı. Torpaq sahibləri əsas etibarı ilə qul

əməyindən istifadə edirdilər. Lakin artıq III əsrdən etibarən quldarlıq sistemi get-gedə zəifləyib dağılmağa başlamışdı.

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı.

Eramızın III-IV əsrlərində Azərbaycanın istimai-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, məhsuldar qüvvələrin inkişafında əsaslı irəliləyişlər olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış əmək alətləri, məişət əşyaları və kənd təsərrüfatı məhsullarının qalıqları təsərrüfatın (əkinçiliyin, maldarlığın, sənətkarlığın) daha da inkişafını göstərir. Tapılan gavahınlar, dəryazlar, oraqlar, bellər və kərkilər, metaləritmə və metal emalı alətləri, dulusçuluq və parça toxumaq üçün dəzgah bu inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Tapılmış yivli və oyma möhürlər bu dövrdə Azərbaycanda xüsusi mülkiyyətin də inkişaf etdiyinə dəlalət edirdi.

Köhnə istehsal münasibətləri yeni-feodal münasibətləri ilə əvəz olunurdur. Getdikcə maddi marağı söndürən isma torpaq sahibliyi dağılır, o torpaqlar baş mülkiyyətçinin ixtiyarından xüsusi şəxslərin əlinə keçirdi. Baş mülkiyyətçilər kəndlilərin istifadəsində olan torpaqlardan gəlir götürmək hüququ olan orduda və dövlət aparatında xidmət edən şəxslərə ver deyilirdi. Xüsusi şəxslərin əlinə keçən torpaq mülkiyyəti feod və ya len adlanırdı.

Feodallaşma prosesi torpaq mülkiyyətinin xarakterini dəyişdirdi. Əgər feodalizmdən əvvəlki dövrdə torpaq dövlətin və əyyanların mülkiyyəti idisə, feodalizm dövründə torpaqların bir hissəsi feodalların əlinə keçmişdi. Bu torpaqlar xidmətinə görə baxışlanmışdı. Feodalizmin ilkin dövründə (təqribən III-V əsrlərdə) torpaq mülkiyyətinin dövlət (hökmdarın simasında) forması üstün idi. Xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti isə öz növbəsində iki yolla formalaşırdı.

1) Feodalın şəxsi mülkü olan torpaq üzərində irsi mülkiyyət (dastakert-fars dilində termindir). Torpaq mülkiyyətinin bu forması torpaq üzərində mülkiyyət formasının pozulması, habelə icma torpaqların hakim sinfin nümayəndələrinə votçina hüququ əsasında mülk kimi baxışlanması yolu ilə meydana gəlmişdir;

2) Şərti torpaq mülkiyyəti xostak (bu da fars dilində termindir). Bu forma isə hakim sinfin nümayəndələrinə vassal xidməti müddətində dövlət tərəfindən müvəqqəti istifadə üçün torpaq verilməsi yolu ilə yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, «xostak» kimi müvəqqəti istifadə üçün verilmiş torpaqların «dastakert», yəni şəxsi mülkiyyətə çevrilməsi ənənəsi də mövcud idi.

Dastakertlərin sahibləri – çarın sarayı, feodallaşan zadəgan nəsilləri, yeni yaranmış feodal əsilzadə hökmdar sarayında qulluq etməklə irəli çəkilmiş varlı kəndli təbəqəsinin bir hissəsi idi. Xostak sahibləri isə hərbiçilər və kiçik dövlət vəzifələrində olan zadəganlar (azatlar) və kilsə xadimləri idi.

Feodal münasibətləri cəmiyyətin sosial tərkibini dəyişdirdi. Feodalizm cəmiyyətində iki sinif feodallar və asılı kəndlilər sinfi meydana gəldi. Feodallar iki qrupa 1) dünyavi, 2) ruhani feodallar bölünürdü. Dünyavi feodallar da öz növbəsində iri və xırda feodallar bölünürdülər. Roma – Biznas mənbələrində iri feodallara patriklər, xırda feodallara isə azatlar deyilirdi. Ruhani feodallar təbəqəsini Atropatenada zərdüşt kahinləri Albaniyada isə əvvəllər bütpərəstlik dini kahinləri sonralar isə xristian kilsəsi xadimləri təmsil edirdilər.

Feodal sahibkarlığı şəraitində iri torpaq mülkiyyətçiləri iri feodallar meydana çıxırdı. Onlar feodal asılı kəndliləri istismar edir, onları məhsul və pul ödəməyə, mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə məcbur edirdilər. Feodalizm cəmiyyətində əsas yeri natural təsərrüfat tuturduBeləliklə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində Azərbaycanda feodal münasibətləri formalaşırdı. Quldarlıq quruluşundan sonra yaradılan feodal istehsal üsulu ölkənin məhsuldar qüvvələrinin daha da inkişaf etməsinə imkan yaradırdı. Feodal münasibətlərinin əsasını feodalın torpaq üzərində tam və istehsalçı-feodal asılı kəndli üzərində tam olmayan mülkiyyətini təşkil edirdi.

Feodal münasibətlərinin formalaşması prosesi Azərbaycanda bərabər sürətlə getmirdi. Belə ki, bəzi yerlərdə hələ də quldarlıq münasibətləri qalmaqda idi. Əyan feodallar təkcə asılı kəndlilərin deyil, qulların da əməyindən istifadə edirdilər.

Buna baxmayaraq istimai münasibətlər sistemində əsas yeri durmadan inkişaf edib, möhkəmlənən feodal münasibətləri tuturdu. Azərbaycanda feodalizm quruluşunun özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Əvvəla, burada feodalların özlərinin çox az təsərrüfatları olmuş və ya heç olmamışdır. Çünki, süni suvarma şəraitində böyük xərc tələb edən təsərrüfat düzəltmək əlverişli deyildi.

İkincisi, feodallar əsasən öz xüsusi təsərrüfatlarında məşğul olan kəndlilərindən məhsul və pul rentası almaqla kifayətlənirdilər.

Üçüncüsü-bütün Şərqdə olduğu kimi Azərbaycanda da orta əsrlər boyu məhsul rentası üstün yer tutmuşdur

Dördünsüsü-Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da təhkimçilik hüququ tərtib edilməmişdir. Bu da feodalların xüsusi təsərrüfatlarının zəif inkişaf və ya heç olmaması ilə əlaqədar idi. Azərbaycanda olan feodal dövlətlərindən biri Albaniya idi. Albaniyada feodal münasibətləri mənbələrə görə IV əsrdə formalaşmışdır. Bu dövrdə əhalinin sosial tərkibini hakimlər, azatlar, ruhanilər, vergi verən kəndlilər və sənətkarlar təşkil edirdi.

Alban feodal dövləti III-V əsrlərdə bir sıra vilayətlərə bölünürdü. Onlardan

Çola (Çori), Şəki, Linina, Girdman, Uti və Paytakaranı (Beyləqan) göstərmək olar. Onlar bir-birindən dağlar, çaylar və başqa təbii sərhədlərlə təcrid olunmuş ərazi idilər. Çola indiki Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Kaspi dənizi boyunca uzanan ərazini tuturdu. Bura Alban qapıları adlanırdı. Vilayətlərdə üzümçülük, meyvəçilik və taxılçılıqla məşxul olurdular. Albaniyanın şimal-şərqində dağlıq Şəki vilayəti, Çola ilə Şəki arasında Lipina yerləşirdi. Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhərində yerləşirdi. Girdiman vilayəti metal məmulatlar istehsal edir. Mərkəzi Bərdə olan Uti vilayəti əkinçilik, maldarlıq, toxuculuqla məşğul olurdu. Albaniyanın Paytakaran vilayəti Mil düzünün və Muğanın bir hissəsini əhatə edirdi.

Din feodal hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynamışdı. Alban feodallarının başında knyaz Urnayır olmaqla IV əsrin əvvəllərində xristianlığı qəbul etməkdə də bu məqsədi güdmüşdülər. Onlar bu dini zorla əhali arasında yaymağa və kilsələr tikməyə başlamışlar. Hətta hökmdar Urnayır kilsələr üçün torpaq sahələri də ayırmışdı. Kilsələrin nəfinə kəndlilərdən məhsulun 10/1-i qədər – kilsə onda biri adlanan vergi qoyulmuşdu. Xristianlıq mənbələrə görə Albaniyanın qərb hissəsində daha güclü idi. Arsaq vilayətində xristianlığın təsiri artmışdı.

V-VI əsrlərdə sasanilərin hakimiyyəti zamanında Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafı prosesi güclənmişdi. Atropatenada kəndlilərin əksəriyyəti isma torpaqlarını ələ keçirmiş feodallardan asılı olmuşdur.

İri torpaq sahiblərinin nəzarət dairəsi günü-gündən genişlənir və ixtiyarında olan sahələrdən vergi toplamalı idilər. Bu səbəbə görə dövlət özü də müəyyən dərəcədə vergilərin toplanmasında feodallardan asılı vəziyyətə düşürdü. Dövlətin isə feodalların nüfuzunu aradan qaldırmaq cəhdi çox vaxt müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnirdi. Feodalların vəziyyəti elə bir dərəcəyə gəlib çatdı ki, şah maliyyə və ordu cəhəddən onlardan asılı vəziyyətə düşdü.

Böyük torpaq sahələri məhdud müəssisə şəklini almaqla onların əksər hissəsi icarəyə verilirdi. Kəndlilərə natural formada əmək haqqı verilirdi: vergilər də natural formada toplanırdı. Mülkədarlar şəhərlərdə deyil, kəndlərdə öz malikənələrində möhkəmləndirilmiş yerlərdə yaşayırdılar. Kənd yerlərində sikkə tədavülü olduqca azalmışdı. Bu zaman imperiyada sabit bir iqtisadi formasiya yaranmış oldu.

Bu sabit iqtisadi formasiya şübhəsiz ki, feodalizm quruluşu olmuşdur. Bu

dövrdə kəndlilərin vəziyyəti getdikcə ağırlaşırdı.

I Xosrovun keçirmiş olduğu islahat nəinki zəhmətkeşlərin vəziyyətini yüngülləşdirirdi, əksinə, onu daha da çətinləşdirirdi. Bu islahat başdan-başa dövlət və əyanların mənafeyini müdafiə edirdi.

Əvvəllər azad ismaçı mənasını verən dehqan sözünün özü belə artıq torpaq sahibi mənasında işlədilirdi. Onlar Sasani qoşunlarında mühüm rol oynayırdılar. Ölkədə sürətlə təbəqələşmə gedirdi. III-IV əsrlərdə səmiyyədə 3 silk – kahinlər, hərbçilər, torpaq sahibləri, VI əsrdə 4 silk – kahinlər, hərbçilər, mirzələr (yazıçı, şair və s.) qulluq göstərənlər var idi.

Sasani hakimi I Qubadın başladığı və I Xosrovun başa çatdırdığı vergi siyasəti Atropatenada feodal münasibətlərini möhkəmləndirdi. Əvvəlki vergi sistemi (torpağın münbitliyinə görə 3/1, 5/1 və 6/1 həcmində vergi, natural vergi sistemi) dəyişdirildi. Torpaqların, meyvə ağaclarının, vergi verəcək «baş»ların ciddi hesabı aparılırdı. Natural vergi pulla əvəz olunurdu. Əhali əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 12, 8, 6 və 4 dirhəm can vergisi verməli idi. Adlı-sanlı kahinlər, məmurlar və mirzələr san vergisindən azad edilirdilər.

Sasanilər dövründə alınan torpaq vergisinə xərac (məhsulun 5/1 hissəsi), can vergisinə gezit, sənətkarların və tacirlərin xəzinə üçün verdikləri vergiyə bas vergisi deyilirdi. Bunlar ildə 3 dəfə toplanırdı.

498-ci il Aquen kilsə məclisinin çağrılmasının səbəbini izah edən Kalankatlı yazır ki, «camaatla ruhanilər, azadlarla rəiyyət arasında narazılıq baş verdi: onda hökmdar yığıncax böyük məclis çağırmağı

arzu etdi». Feodal münasibətlərinin hüquq normaları dünyavi və ruhani feodalları Aquen kilsə yığıncaxında təsbit edilmişdir. Bu hüquq normalarında vergi verən kəndli təbəqəsi 3 qrupa bölünürdü.

- Kifayət qədər əmlakı olanlar
- Yoxsullar
- Əkini, üzümlüyü olmayan kəndlilər

Sasanilərin Azərbaycanı işğal etməsi və ona qarşı mübarizə

Eramızın 224-cü ilində İranda parfiyalıların hakimiyyəti devrildi və Sasanilər sülaləsinin idarə etdiyi dövlət yaradıldı. Bu dövlətin əsasını Sasan sülaləsindən olan I Ərdəşir qoymuşdu (224-241). Sasanilər dövlətinin paytaxtı Kteston (Mədain) idi. Yaradılmış olan bu dövlət işğalçılıq siyasətinə başlamış. Orta Asiyanın bir hissəsini, Atropatenanı, Mesopatamiyanı və Suriyanı tutmuşdular. Zəngin təbii sərvəti olan əlverişli mövqedə yerləşən, mərkəzi şəhəri, Təbriz olan Atropatenanın işğal (227-si il) edilməsi Sasanilər üçün daha əhəmiyyətli idi. Atropatena sasanilərin ən mühüm əyalətlərindən birinə çevrilmişdi. Atropatenada hakim mövqe tutan

Zərdüşt dinini sasanilər dövlət dini elan etmişdir. Zərdüşt və ya baş allah Ahuramazdanın (Hörmüz) adı ilə adlandırıldığı kimi məzdəizm hakim feodalların tələbatına uyğunlaşdırılmışdı. Şahənşah I Sapur (241-272) itaət altına alınmış vilayətlərdə zərdüşt dinini zorla yaymaq əmrini vermişdi. Atropatenanın Qazaka şəhərindəki ataşpərəstlik məbədi yenə də baş məbəd hesab olunurdu. Şahənşahlar taxta çıxdıqdan sonra dövlətin mərkəzindən bura piyada ziyarətə getməli idilər. Sasanilər Atropatenanı tutduqdan sonra Albaniyaya, Armeniyaya, İberiyaya hücum etmişdir. Uzunmüddətli müharibələrdən sonra qəsbkarlar 262-si ildə Albaniyanı da işğal etmişdilər. Sonra da Armeniya və İberiya ərazisi də işğal olundu. Azərbaycan üç əsrdən artıq Sasanilər hakimiyyəti altında qalmışdır. Bu Azərbaycanın inkişafını ləngitsə də onun iki hissəsinin – Atropatena və Albaniyanın iqtisadi və mədəni cəhəddən yaxınlaşmasına şərait yaratmışdı.

Bu dövrdə Albaniyanı, Armeniyanı, İberiyanı Roma imperiyası da işğal etməyə can atırdı. Şimali Qafqazdan köçəri tayfalar tez-tez basqınlar edirdilər. Azərbaycan bu Şimal canişinliyində mühüm strateji mövqe tutaraq, imperiyaya gedən yolları həm şimalda xəzərlərdən, həm də qərbdə Bizansdan qoruyurdu. Xəzərlər Arran və Azərbaycana başqalarına nisbətən tez-tez basqınlar edirdilər, buna görə də Sasani şahları öz sərhədlərini möhkəmləndirməyə son dərəcə əhəmiyyət verirdilər. Alban tarixində Sasani şahlarından II Şapurun (309-379) hökmranlığı zamanı xəzərlərin təqribən 350-ci ildə Arrana basqını haqda məlumat vardır. «Külli miqdarda» xəzər Çoqay qapısından keçib, bizim ölkəyə girmişdi. Şapur Assuriya, Xorasan və Xarəzmdən saysız-hesabsız ordu, Atropatena əyalətindən çoxlu qoçaqlar, albanları və Qafqaz dağlarının vəhşi xalqlarından 12 tayfa toplayıb bu böyük qüvvə ilə yürüşə başlayaraq onların qarşısına çıxdı.

Lakin xəzərlərə qarşı ciddi tədbir görən İran şahı I Qubad idi: onun sərkərdələrindən biri Dinavərədək gəlib çıxan xəzərləri təqib edərək, Surzan (Gürcüstan) və Arranı onlardan geri aldı. O, Arran ölkəsinə daxil oldu və Ər-Ras (Araz) adı ilə məhşur çayla Şirvan arasında olan bütün torpaqları tutması haqda Bəlazuri məlumat verir.

IV əsrdə Roma imperiyası ilə sasanilər arasında Albaniya, Ermənistan və İberiyanı işğal etmək uğrunda uzun sürən müharibələr baş verir. Roma imperiyası və köçəri xalqlarla birləşən ermənilər sasanilərə qarşı müqavimət göstərirdilər. Atropatena isə bu müharibələrin meydanına çevrilirdi. Sasani hökmdarı II Şapur Armeniya üzərinə hücum edərkən şahin bacısına evlənmiş, alban hökmdarı Urnayır onunla birlikdə bu yürüşdə iştirak etmişdir.

İran ilə Roma imperiyası arasında uzun sürən müharibəyə 390-cı ildə son qoyuldu. Sülh müqaviləsinə görə Armeniyanın, Gürcüstanın şərq vilayətləri, Albaniya sasanilərin hakimiyyəti altına keçdi. Bu vəziyyət təqribən VII əsrə kimi davam etmişdir.

Strateji əhəmiyyətə malik olan Albaniyaya sasanilər xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Çünki şimaldan gözlənilən köçəri tayfaların hücumlarının qarşısını almaq üçün bir sədd idi. Albaniyada Dərbənd istehkamlarını tikmək buna misaldır. Dərbənd torpaq istehkamı II Yezdəgirdin (438-457) dövründə tikilmişdir. VI əsrdə daş divarlarla əvəz edilmişdir. Albaniyanın əhalisinin gücü və dövlətin vəsaiti hesabına inşa edilən istehkam Xəzər dənizinin içərilərinə doğru irəliləyirdi. Aqvan tarixinin müəllifi yazır ki, Dərbənd istehkamları və qalasını tikmək üçün Iran şahları ölkəmizi Arrani taqətdən saldılar: bu qəribə

binanı tikmək üçün memarları səfərbərliyə alan və çoxlu müxtəlif material axtarıb tapan Iran şahları həmin tikinti vasitəsilə Qafqaz dağı ilə Şərq (Xəzər) dənizi arasındakı keçidləri qapalı saxlayırdılar.

Şimaldan gələn hücumları dəf etmək üçün və albanların sasanilərə qarşı çıxışlarının qarşısını almaq üçün bir dayaq nöqtəsi olaraq sasanilər Azərbaycanda çoxlu qalalar tikdirmişlər. «Torpaqqala» (Samurda) ondan sənubda «Gilgilçay istehkamı», Beşbarmaq dağına qədər uzanan divarları, Zaqatalada daş hörgülərini, Bərdədə, Şəmkirdə, Şamaxıda və başqa yerlərdə tikilmiş qaları buna misal göstərmək olar.

Sasanilərin ağır vergi, mükəlləfiyyət və qəsbkarlıq siyasətinə qarşı Azərbaycan əhalisi arasında olan böyük narazılığı dərinləşdirdi.

Əvvəllər əsas vergi olan tüstü vergisi kəndli həyətlərinin sayı ilə bağlı idi. Artıq vergidən can qurtarmaq üçün kəndli ailələri böyüyəndə də bir-birindən ayırmırdılar. İndi isə tüstü (ailə) töycüsünü can vergisi ilə (adam başına vergi) əvəz etdilər. Vergi toplanmasının yeni sistemi mütəşəkkil soyğunçuluq xarakteri daşıyırdı. Əhalidən alınan vergiləri 2 dəfə artıran II Yezdəgird zamanı bu narazılıq daha da artmışdır.

Sasanilərin işğalçılıq məqsədilə yerli əhalidən atlılar toplamaq və Albaniyada zərdüşt dinini zorla yaymaq siyasəti bu narazılığı daha da gücləndirmiş, xalqların səbr kasasını doldurmuşdur. Bununda nəticəsində Sasani zülmünə qarşı üsyanlar baş verdi.

450-ci ildə Zaqafqaziyada sasanilərə qarşı qüdrətli üsyan başlamışdı. Üsyana Vardan Mamikanyan başçılıq etmişdi. Üsyan ilk növbədə qələbə çalsa da sonra məğlubiyyətə uğradı.

Yeni üsyan dalğası 457-ci ildə Albaniyada alban hökmdarı II Vaçenin başçılığı ilə olmuşdu. Üsyançılar Dərbənd qalasını ələ keçirmiş, Dağıstanda yaşayan tayfalarla ittifaqa girmişdilər. Hunlardan muzdlu qoşun toplayan düz bir il çəkən üsyan amansızlıqla yatırıldı. 463-cü ildə Albaniyada dövlət quruluşu ləğv olundu və ölkəni İran canişini – mərzban idarə etməyə başladı. Albaniyada bu rejim 30 il davam etdi. Evtalitlərlə uğursuz müharibə, albanlara qarşı cəza tədbirləri, vergilərin artması Nahararların irsi imtiyazlarının məhdudlaşdırılması, dini təqiblər yeni üsyan üçün zəmin yaradırdı. Üsyan Albaniyada təqribən 484-cü ilədək davam etdi. Üsyan etmiş erməni, iber və albanlarla uzun müddətdən bəri vuruşan iranlılar eyni zamanda evtalitlər tərəfindən məğlubiyyətə uğradılar. Peroz öldürüldü və 484-cü ildə evtalitlər İran torpaqlarına soxuldular. Bütün bunlar onsuz da əldən düşmüş İran ordusunu Ermənistan, İberiya və Albaniyadan çəkilib getməyə məcbur elədi.

484-cü ildə Balaş (Sasani) hakimiyyətə gəldi (484-488). İranda yaranmış ağır siyasi və iqtisadi vəziyyət, müharibələrdə dağıdılmış kənd təsərrüfatını bərpa etmək cəhdləri Balaşı Zaqafqaziyada ata-babalarının yürütdüyü siyasətə-dini təqiblərə son qoymağa və burada yaşayan xalqlarla sülh bağlamağa məcbur etdi.

Albaniyada xristianlığın və yazının yayılması alban tayfalarının birləşmiş və tayfalararası dilin yaranmasına kömək etdi. Albaniyada tayfalararası aran dili təşəkkül tapdı. Bizans və ərəb mənbələri Albaniyada xüsusi dilin (aran) olduğunu göstərmişlər.

Sasanilərin hakimiyyətinin ilk dövrlərində İranda Orta Asiyada və qonşu ölkələrdə rəsmi zərdüşt dininə qarşı geniş dini təlim və hərəkat yayılmışdı. Bu təlim öz banisi Maninin (216-17-276) adı ilə Manixeyçilik adlanmışdı. Bu təlimə görə manixeyçilik ümumi bir din olmalı və bütün mövcud dinləri əvəz etməlidir. Manixeyçilikdə onların hamısının ünsürləri var idi. İlk dövrlərdə hakim zümrəyə qarşı çevrilməyən bu təlim sonradan hakim təbəqə əleyhinə narazılığı əks etdirir, eyni zamanda adamları zahidliyə, nigahsızlığa, fədakar həyata dəvət edirdi. Bu təlim xüsusilə şəhərlərdə sürətlə yayılırdı. Mani 276-cı ildə edam olundu. Manixeyçilik
V əsrdə meydana çıxan məzdəkilər hərəkatına böyük təsir göstərmişdi.

V əsrin 80-sı illərində başlanmış məzdəkilər hərəkatı feodal istismarına qarşı çevrilmişdir. Bu hərəkatın başında Məzdək dururdu. Orta əsrlərdəki kəndli hərəkatları kimi məzdəkilər hərəkatı da dini pərdə altında baş vermişdi.

Hərəkatın başçısı Məzdək öz fikirlərini Həmədanda yaymağa başlamışdır. Məzdək Maniliyin radikal cərəyanı – Bundos təlimini, həmçinin zərdüştlüyün ictimai ideyalarını ön plana çəkməklə inkişaf etdirmişdi. O, həyat nemətlərini bərabər bölüşdürməyi təbliğ edirdi. Sasani hökmdarı I Qubadın zamanında Məzdək atəşpərəstlik məbədlərinin birinin kahini, sonra isə İranın baş kahini olmuş, Möbədənmöbəd (yaxşıdan-yaxşı) adlandırılmış onun tərəfdarları isə mühüm dövlət vəzifələrinə təyin olunmuşlar. Kahinlərin və əyanların iqtisadi-siyasi hökmdarlığına son qoyduqdan sonra I Qubad Məzdəklə ittifaqdan imtina etmişdir. I Qubadın oğlu Xosrovun əmri ilə Məzdək və onun yaxın adamları edam edilmiş, onun məsləkdaşları Azərbaycanın şimalına, Orta Asiyaya və başqa ölkələrə dağılmışlar.

Məzdəkilər hərəkatı V əsrin 80-ci illəri VI əsrin 20-ci illərində Sasanilər dövlətində əyanlar və kahinlərdən ibarət varlı təbəqələr əleyhinə şəhər yoxsullarının və kəndlilərin hərəkatı idi. Bu hərəkat İranda iqtisadi və siyasi böhranın kəskinləşdiyi şəraitdə, şah hakimiyyətinin zəifləməsi, əyyanların və zərdüşt kahinlərinin qüdrətinin artması, əhali istismarının güclənməsi, ictimai və mülki bərabərsizliyin dərinləşməsi, xalq kütlələrinin var-yoxdan çıxması və müflisləşməsi, xarici siyasətdə müvəffəqiyyətsizliklər nəticəsində başlamışdı.

Hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər olan bu hərəkat İran, Mesopatomiya və Cənubi Qafqazın bir sıra əyalətlərinə yayılmışdı. I Qubad əyan və kahinlərin mövqeyini zəifləmək məqsədilə Məzdəkilər hərəkatına qoşuldu. Lakin 496-cı ildə əyanlar və kahinlər I Qubadın hakimiyyətini devirdilər. 499-su ildə I Qubad eftalitlərin, Orta Asiya hunları hökmdarlarının köməyi ilə hakimiyyəti yenidən ələ aldı. Bundan sonra məzdəkilər hərəkatı daha da genişləndi. Məzdəkilər hərəkatının tərəfdarları mühüm dövlət vəzifələri tuturdular. İctimai tələblər və şüarlar irəli sürən məzdəkilər ictimai və əmlak bərabərliyi haqda məzdəklilik təliminə əsaslanaraq əyanların əmlakını ələ keçirib yoxsullara paylayır, sadə adamları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edir, hərəmxanaları ləğv edirdilər.

Məzdəkilər hərəkatının sonrakı inkişafı siyasi qüvvələrin qruplaşmasına səbəb oldu. I Qubad hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra zəifləmiş əyanlarla barışığa meyl etdi. 529-cu ildə I Qubadın oğlu Xosrov məzdəkilər hərəkatına son qoydu. Məzdəkin fikri belə idi ki, «Allah öz nemətlərini ondan ötəri yaratmışdır ki, insanlar onu öz aralarında bərabər surətdə bölüşdürsünlər. Lakin insanlar birbirinə qarşı ədalətsizlik edirdilər. Buna görə əmlak varlıların əlindən alınıb yoxsullar arasında bölüşdürülməlidir. Onlar geriyə ibtidai-icma bərabərliyinə qayıtmaq istəyirdilər. Məzdəkilərin ideyaları xürrəmilərə böyük təsir göstərmişdir. Ümumilikdə, İran və Azərbaycan xalqlarının azadlıq mübarizəsinin gedişinə böyük təsir göstərmişdir.

Artmaqda olan vergilərə, ağır zülmə qarşı 571-572-si ildə Albaniya və Ermənistanda üsyan qalxmışdı. Üsyan böyük qəddarlıqla yatırılmışdı.

IV-VI əsrlərdə şimaldan Dərbənd keçidindən keçən tayfalar Azərbaycana hücumlarını genişləndirmişdilər. 395-396-sı illərdə türk xalqları olan hunların, xəzərlərin Azərbaycana hücumları olmuşdur. Belə hücumlar Bəhram Gurun (420-438) və 454-455-si illərdə II Yezdəgerdin dövrlərində də olmuşldur. 486-cı ildə Hunlar, Sabirlərin 522-si ildə isə digər köçəri tayfaların Azərbaycana yürüşləri olmuşdur.

558-ci il üçün Albaniyada türk dilli xalqların sayı daha da artmışdı. 590-cı ildə Sasanilər Araz vadisində bizanslılarla döyüşdə məğlub olmuşdular.

İran – Bizans müharibələri seriyasında 628-siilədək uzanan son müharibə 603-cü ildə II Xosrovun yürüşü ilə başlamışdı. Bizansa qarşı müharibə İranlılar üçün əvvəlcə əlverişli keçirdi və onlar bir neçə il ərzində çoxlu vilayətlər tutmağa
və imperiyanın paytaxtı Konstantinopolun özünə yaxınlaşmışdılar.

610-su ildə İrakli Bizansda hakimiyyətə gəldi. O, II Xosrov ilə sülh bağlamağa cəhd etsə də, Xosrov nəinki imtina etdi, hətta digər vilayətləri də onun əlindən aldı.
İranlılar 622-ci ilədək Pont sahilindən şərqdəki bütün Roma torpaqlarını tutdular.

Bizans ordusu Dvini tutdu, Azərbaycana soxuldu və Naxçıvanı işğal etdikdən sonra Arazı keçdi. Sonra Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Qazaka tutuldu və atəşpərəstlərin bu şəhərdəki baş məbədi bizanslılar tərəfindən dağıdıldı.

Sasanilərin uzun sürən müharibələrdə zəifləməsi ucqarlarda olduğu kimi Albaniyada da müstəqillik meylini gücləndirir. VI-VII əsrin əvvəllərində Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman dövləti yarandı. Onun yaradıcısı II Xosrovun qohumu Mehran idi. O, Albaniyanın dağlıq hissəsində Mehranabad şəhərini saldı. Varaz Qriqorinin vaxtında Mehranilər xristianlığı qəbul etdilər. Mehranilər Bərdəni tutmuş, sonra isə özlərinin paytaxtına çevirmişdilər. Mehranilərin iqamətgahlarından biri Musa Kalankatlının «Aqvan hökmdarlarının qış mənzili» adlandırdığı Xalxal qalası idi. Öz atası IV Hörmüzün (579-590 qatillərinə divan tutan Xosrovun intiqamından canın qurtarmağa çalışan Mehran qaçıb Albaniyaya getmiş və özü ilə 30000-ə yaxın ailə aparmışdı. O, Uti vilayətinə gəlib böyük Partov şəhərinin yaxınlığında dayanmaq istəyirdi Xəzərlərin torpağına gedib bu düşmənlərlə İranın düşmənlərinə qoşulsun.

Xosrov isə başa düşmürmüş ki, Mehran xəzərlərlə birləşsə, böyük bir təhlükə yaranacaq, ona görə də Xosrov İranın adlı-sanlı əyanlarının təzyiqi ilə Mehrana aşağıdakı məzmunda bir məktub göndərir:

«Qardaşım mənim sadiq qardaşım (Həzarət) düşmən olub məndən uzaqlaşma. Əgər mənimlə bir yerdə yaşamaqdan xoşun gəlmirsə, bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmişsənsə, ölkədə (Albaniyada) yaşamaq üçün bir o qədər torpaq götür».

Musa Kalankatlının dediyinə görə, Xosrovun qasidi elə bir yerdə Mehrana çatmışdı ki, orada Mehrabad şəhəri salmışdı. Sonra Mehran Girdman vilayətindən şimala getdi, onun 12 hakimini hiylə ilə öz yanına çağırdı və qılıncdan keçirib ölkəyə sahib oldu. Bərdəni tutan Mehranilər onu özlərinə paytaxt etmişdilər.

Mehranilər sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi Varaz Qriqorun ikinci oğlu Knyaz Cavanşir idi. (637/8-681) onun hökmranlığı dövründə ərəblər Arranı istila etməyə başladılar. Cavanşirin nəsli arran şahlar adlandırılmışdı. Bu dövrdə ərazisi Kaspi dənizi sahilindən Axsu çayına qədər uzanan ərazidə Şirvanşahlar dövləti də yaranmışdı.